

דרום הר חברון- בעקבות נוסעים מהמאה התשע עשרה ועד לראשית

המאה ועשרים

בקיץ תשל"ט (1979) עלה לקרקע הישוב היהודי הראשון (בית יתיר) בדרום הר חברון, לאחר כ-1250 שנים בהם פסק רצף הישוב היהודי מלהתקיים במרחב הכפרי של דרום הרי חברון.

מאז עלה לקרקע הישוב בית יתיר נתווספו עוד ישובים ומצפים רבים בדרום הר חברון (16 ישובים ו-3 מצפים, נכון לעת הזו), הישובים הולכים וגדלים ומשפחות רבות נוספות מידי שנה. מוסדות חינוך רבים ומפוארים הוקמו במהלך השנים, חקלאות מתקדמת פותחה בהר, ומפעלי תעשייה הוקמו באזור. שטחי הבור ניטעו במטעי פרי, וכרמי יין. בגבעות הטרשיות החשופות ניטעו חורש ויער המהוות 'ראות ירוקות' לאוכלוסיית הדרום ותושבי ההר. תשתיות רבות פותחו באזור, מערכת כבישים מסועפת, חשמל, מים, ותקשורת. אנו מתרגלים לנוף העכשווי, ועוד מעט ישכח כי לא כך היו הדברים מעולם.

במאמר זה מבקשים אנו אפוא לבחון בעזרת עדויות נוסעים אשר ביקרו באזור זה במאה ה-19 עד תחילת המאה העשרים, מה היה מראה נופו של הר חברון טרם החלה ההתיישבות היהודית המחודשת. בשטח בו יקומו לימים יישובי הר חברון, שטח גדול ורחב ידיים שאדמתו טרשית ברובה הגדול, ומקורות המים מצומצמים למדי.

המראה אשר משך יותר מכל את תשומת הלב הנוסעים במהלך המאה ה-19 היה, מראה החורבות העתיקות במקומות רבים ברחבי הר חברון, אשר נותרו פזורות כעדות אילמת לעבר המפואר של אזור זה.

ממקורות רבים עולה כי העזובה והשימון שולטים בכל מקום, בשטח פזורים שרידים של עשרות ישובים חרבים מן העבר, בניה חדשה – כמעט אין. היטיב לתאר זאת החוקר האמריקני אדוארד רובניסון אבי המחקר הגיאוגרפי – היסטורי של ארץ ישראל בשני מסעותיו לארץ ישראל בשנים 1838, 1852:

הכפר דהרייה שוכן גבוה ונראה ממרחק גדול מכל כוון. הכפר הוא אוסף של מבני אבן, הרבה מהם

בנויים מחציתם מתחת לפני הקרקע וחציים מעל פני הקרקע, והרבה מהם חורבות.¹

משלחת הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל סקרה ומיפתה את ארץ ישראל המערבית בשנים 1871-1877, וכך נכתב בדו"ח המסכם:

חורבת סמוע – הכפר מלא חורבות עתיקות ויסודות מבני אבן. שתי תקופות בנייה ניכרות בכפר

האחד מאבנים גדולות והשני מאבנים קטנות יותר.²

הישובים הערביים בהר חברון

¹ A. Robinson, Biblical Researches in Palestine, london 1977, p. 308
² R.E. Conder, & R. E. Kitchener, The Survey of Western Palestine, Memoris of the Topography, orography, Hydrography, and Archaeology, vol. 3, -Judaea, London, Palestine Exploration Fund, 1883, p.412-413

מעטים ודלים היו כפרי הערבים המיושבים במהלך המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, התושבים השתמשו בשרידי הבניה הקדומה ובמערות הרבות הפזורות בכל רחבי הר חברון – למגורים, אם כמגורי קבע ואם כמקום מגורים זמני, במידה והייתה בנייה היא נעשתה תוך שימוש משני באבני הבניה הפזורות בשטח: החוקר הצרפתי ויקטור גרן, שסייר בארץ שמונה פעמים בשנים 1852-1888 בתארו את העיירה יטא כתב: בתי יטא, להוציא אחדים הנראים עתיקים, שבנייתם על רמה קצת יותר גבוהה, יש להם מראה דל של בנייה מוסלמית לא מתוכננת.³

משלחת הקרן הבריטית תיארה: את הביקור בכפר עזיז ערכנו ב 27\10\1874, זו חורבה גדולה המכסה את כל צידי הגבעה. כנראה שמקום זה היה מקום גדול בזמן ביזנטיון. אבני הבניה הם בלויות בגלל שהאבן רכה, התושבים של יטא מסירים את האבנים למטרות בניה.⁴

המערות הרבות הפזורות בכל בהר חברון היוו מחסה לילה לרועים אשר נדדו עם צאנם הרחק מהכפר, גם החקלאים אשר רצו להיות קרובים לשטחי הדגן והקטניות, מעת תחילת המרעה הרענן לאחר גשמי החורף ועד בוא הקציר והדיש, השתמשו במערות אלו ובאוהלים אשר נטו בסמוך לשדותיהם. כך תיאר רובינסון את???:

רוב הבתים היו במצב טוב, אבל אף אחד מהם לא היה מיושב, כל האנשים היו מחוץ לכפר, הם גרו באוהלים ומערות, והשגיחו על עדריהם ושדות התבואה שעיבדו. זה מנהגם של הפלחים באזור זה של ארץ ישראל. בעת החודשים של מרעה באביב ועד שהיבולים נאספים. בסתיו ובחורף הם חוזרים לבתיהם שבכפר.⁵

כאמור, הישוב הערבי בדרום הר חברון במהלך המאה ה-19 היה דליל מאוד, מצאנו עדויות לארבעה ישובים (יתכן מעט יותר), במרחב הכפרי שהיו מיושבים כיישובי קבע בניהם: דהריה, סמוע, יטא, ובני נעים. גם מספר התושבים היה מצומצם למדי ומספרם הכולל של תושבי דרום הר חברון הערביים (למעט חברון) לא עלה על אלפים בודדים:

הכפר דהריה מכיל על פי הסקר של הממשל (התורכי) 100 גברים בוגרים, מהם 38 גוייסו שלוש פעמים לצבא המצרי.⁶

חוקר הטבע, הכומר הנרי בייקר טריסטרם, אשר סייר בארץ בחורף 1864 כתב ברשימותיו:

העיירה סמוע היא שריד עלוב והרוס של אשמתוע הקדומה, ומספר תושביה כ- 7.500⁷

את הדרך מכפר עזיז ליטא תיאר גרן:

רכבנו צפונה לאורך נחל...פה ושם נראו בו קבוצות של עצי זית, בהמשך הדרך התרבו העצים

האלה עד שהיוו כרם קטן... אומרים שיש בו [ביטה – ע.ל.] אלפיים תושב.⁸

³ ו' גרן, תיאור ארץ ישראל, כרך ג' - יהודה, ח' בן עמרם (מתרגם), ירושלים תשמ"ג, עמ' 140.

⁴ קונדר וקיצ'נר, (לעיל הערה 2), עמ' 348-350.

⁵ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 187.

⁶ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 311.

⁷ ה' ב' טריסטרם, מסע בארץ ישראל, יומן 1963-1964, ירושלים תשל"ז, עמ' 289.

⁸ גרן, (לעיל הערה 4), עמ' 139.

ישנן גם עדויות על מספר כפרים קטנים אשר לא היו מאוכלסים בקביעות, הרועים היו מגיעים לשם בעונת המרעה, ושוהים שם עד תום עונת הדיש:

בבואינו לכרמל, פלח ערבי בא והזהיר אותנו באומרו שיש שודדים בסביבה, והזמין אותנו להמשיך למעון שהוא ישוב ארעי של פלאחים מיטא. החבורה של האיכרים מיטא היו כאן ושמרו על עדריהם, ולנו בתוך מערות בחורבות מעון.⁹

נוכחות השלטון התורכי באזור זה הייתה דלה. בחברון שהה חיל מצב דרך קבע, ויחידה תורכית קטנה שהתה בכפר סמוע:

אשתמוע - מעל לעיר העלובה, מתנשאת מצודה הרוסה למחצה, כיום מוצבת בה יחידת חיילים תורכים, הם נאספו על החומות והסתכלו בנו בעניין רב.¹⁰
כתוצאה מדלילות הישובים, האזור היה נתון לחסדם של בריונים מקומיים, על כן לא חסרו תופעות של מעשי שוד וגניבה:

אנו באנו לחורבות כרמל בשעה 6:25 ועמדנו להקים את האוהל שלנו על יד הבריכה בראש העמק העמוק. כאשר פלח ערבי בא והזהיר אותנו באומרו שיש שודדים בסביבה.¹¹
ערביי האזור סבלו ופחדו מנחת זרועו וגזרותיו של השלטון התורכי. המסים היו גבוהים, גויסו בהמות וגמלים לשרות הצבא שהיה חסר בכוח אדם וציוד. ישנן עדויות על גיוס בחורים ערביים לצבא העותמני, לדוגמא: למעלה משליש תושבי כפר דהרייה גויסו שלוש פעמים לצבא המצרי.¹² על פי גרן:
הכפר סמוע... אין בו היום יותר ממאתיים תושבי קבע. שאר אוכלוסיו, שמספרם נאמד בשמונה מאות נפש, מתגוררים באוהלים כמו בדווים או פזורים במערות במרחק מספיק מן הכפר כדי ליהנות מיתר עצמאות ולהשתמט ביתר קלות מתשלום מיסים ומגיוס לצבא.¹³
ורובינסון מתאר:

הצענו לאנשי הטאורה להמשיך איתנו לירושלים, אבל הם אמרו שהם זרים כאן, ופחדו שהגמלים גויסו לשרות המדינה, דבר שאינו נדיר על פי הידיעות שקיבלנו.¹⁴
בשלבים מסוימים מצבם של ערביי האזור היה דחוק כל כך, עד שהיו נכונים לקבל על עצמם שלטון נוצרי ובלבד שייפטר מהשלטון העותמני. כך תיאר זאת רובינסון:

בבואנו לכרמל, הדעה שנפוצה בין הרועים הייתה, שכל אחד מאתנו מסמן בספרים את נחלתו. נראה שיש רושם עכשווי שמאז שארץ ישראל הייתה נתונה לשלטון הפרנקים, לנו כצאצאי הפרנקים (רובינסון וחבריו-בהיותם נוצרים), עדיין יש לנו קושאן על כל האדמות. וכאשר נוסעים באים לכאן, המטרה הנראית לעין היא, לזהות ולהכיר את נחלותינו. למרות זאת, האנשים המסכנים

⁹ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 189.

¹⁰ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 289.

¹¹ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 193.

¹² רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 311.

¹³ גרן, (לעיל הערה 4), עמ' 117 - 118.

¹⁴ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 312.

הללו נראו מרוצים מהרעיון על בואנו לרשת את המקום. בתקווה שבצורה זו הם עצמם ישוחררו מעול הממשל המוסלמי.¹⁵

חקלאות וצומח

במהלך המאה ה-19 פרט לישוב המועט, גם הצומח היה דל, רוב שטח ההררי של הר חברון היה צחיח ומיותם מעצים ושיחי סרק וכן ממטעי פרי. שטחי העיבוד שנזרעו בקטניות ובדגנים היו בעיקר בתחתיות הוודיות המתפתלים ברחבי האזור. רק בתוך הכפרים המיושבים ובקרבתם נשתלו מעט כרמי זית. המקום היחידי בו גידלו כרמי ענבים הוא סביב העיר חברון. על פי רובינסון:

ברבע לפני שמונה הגענו לעמק קטן עם עצי זית וכרמים והדבר הצביע על כך שאנו קרבים לאזור מעובד. האזור מסביב לחברון שופע בכרמים, והענבים בו הם היפים בכל פלסטינה.¹⁶
החוקר האמריקני קניגהם גייקה אשר סייר בארץ בשנים 1885-1886, סיכם בספרו:
מבית גוברין לחברון, הדרך הוליכה דרך עמק יפה, מסביב גבעות יפות וירוקות מעצי זית ותבואות.¹⁷
תיאר רובינסון:

"כאשר קרבנו לבני נעים, שרידים של חקלאות ועיבודים התרבו, העמקים הקטנים המישוריים היו זרועים בדוחן ושעורה. בכוון מערב היו עצי זית וכרמים קטנים מפעם לפעם".¹⁸
גם שיטת העיבוד דומות מאוד לנוהג הפלאחים כיום. תיאר רובינסון:

ונכנסנו לואדי אל חליל (ואדי חברון). בעמק הזה היו שדות של דגנים. מצאנו איש חורש עם שתי פרות. המחרשה שלו הייתה מאוד פשוטה, למרות זאת היא עשתה עבודה נהדרת המשקל שלה קל יותר, והחוזק שלה טוב יותר מהמחרשה המצרית.¹⁹

אין בידינו תיאורים מפורטים של הצומח הטבעי בהר חברון במאה ה-19, אך מהתיאורים המעטים שיש בידינו, נוכל לומר כי הוא היה דל. יתכן כי דלות הצומח הטבעי נבעה בין היתר מהמרעה המתמשך ללא מחזוריות על אותם אדמות לאורך שנים ארוכות, מבלי לתת לצומח הטבעי את האפשרות להתחדש:

ההרגשה בכל האזור הייתה מדכאת. למרות זאת כנראה שחבל ארץ זה הוא ארץ מרעה כפי שמעיד המצב הטוב של העדרים. היות וזה היה ייעודו מימי אברהם והלאה, מקום מרעה ומנוחה לבעלי עדרים.²⁰

בכל זאת מתאר לנו גרן כי באזור ח'רבת זיף נותרו מעט עצים מהחורש הצפוף שהיה בעבר:

¹⁵ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 193.

¹⁶ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 312.

¹⁷ C. Geikie D.D, Holy Land and the bible, 1887 p 293-294

¹⁸ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 187.

¹⁹ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 307.

²⁰ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 308.

'ודוד במדבר זיף בחורשה' (שמואל א כג; יד, טו), החורשה הנזכרת כאן היא כנראה אחד מחורשי האלון המצוי המכסים עד היום כמה מן ההרים בסביבה זו ושהיו אולי לפנים מפותחים ונרחבים יותר משהם עתה.²¹

שרידים יהודיים

רבים מהנוסעים במאה ה-19 היו נוצרים אשר זיקתם לארץ הקודש ובקאותם בתנ"ך הייתה רבה. בבואם לארץ הקודש, כמעט תמיד ידעו לזהות מבין חורבות הכפרים העתיקים, את שרידי ההתיישבות היהודית שחיה כאן כבר לפני אלפי שנים. חלקם אף נזכר ממש במלותיה של מגילת איכה. גרן כתב כי השיח' של בני נעים סיפר לו על שמו הקדום של הכפר:

השם הקדום של בני נעים היה כפר בריכ... וגרן אומר על זה כי ישנה דעה שהמקום נקרא כך בשל קרבתו לעמק ברכה אליו נאספו יהושפט וכל עמו על הצלתם מיד בני עמון ומואב ויושבי הר שעיר.²²

וגייקה כתב:

בדרך מבית גוברין לחברון - כנראה שהיתה כאן אוכלוסייה גדולה של יהודים בתקופה קדומה, וזאת אנו מסיקים ממספר רב של קברים בעלי אופי יהודי.²³

מספר תיאורים של נוסעים ומשלחות-חקר באזורינו תיארו מבנים ציבוריים אשר כוון בנייתם הוא מזרח מערב (היינו צידו הרחב – אורכו של המבנה בנוי בכוון מזרח מערב). כיוון שבארץ ישראל נבנו בעבר כנסיות רבות וציר בנייתם הוא זהה, סברו החוקרים כי אלו הן שרידי כנסיות שחרבו. אולם עם השנים נחפרו ונחשפו, חלק מהמבנים המתוארים על ידי משלחות ארכאולוגיות, נתגלה כי חלקם הם בתי כנסיות וכי תבנית בנייתם שונה מהמקובל באזורים אחרים בארץ ישראל. כך מתאר גרן את חורבות סוסיא:

אלה חורבות עיר חשובה שבתיה היו ברובם בנויים היטב, כפי שמעידים שרידיהם, ושהיו בה כמה בניינים של אבני גזית. התפעלתי למשל משרידי כנסיה נאה שתבניתה מלבנית מבחוץ ובקצה המזרחי יש שלושה אפסיסים. אולם התוודך פואר בעמודים, שהיום הם נתוצים ומוטלים על הארץ. (זה הוא בית הכנסת המפואר שנתגלה על ידי שמריה גוטמן).²⁴

כבר לפני כ-150 שנה החלו החוקרים לדון מה פישרו של השם 'סוסיא', ומה היה שמה של העיירה זו בתקופות הקדומות בהן גרו בה יהודים. וכך כתב גרן:

בערים הקדומות אשר במחוז ההר של יהודה, אין אף אחת ששמה דומה לסוסיא, אבל ברשימת הערים שנפלו בגורל מטה שמעון יש אחת בשם חצר סוסה הנזכרת בספר יהושע (י"ט, ה). בספר דברי הימים (א' ד', לא) היא קרויה חצר סוסים... ברם אתר ח'רבת סוסיא דומה שהיה בתחום שבט יהודה ולא בנחלת שמעון. זיהוי זה מוטל אפוא בספק, אם כי הוא עולה על הדעת כמו מאליו.²⁵

²¹ גרן, (לעיל הערה 4), עמ' 108.

²² גרן, (לעיל הערה 4), עמ' 104 – 106.

²³ גייקה, (לעיל הערה 17), עמ' 293-294.

²⁴ גרן, (לעיל הערה 4), עמ' 116.

²⁵ גרן, (לעיל הערה 4), עמ' 116 – 117.

משלחת הקרן הבריטית תיארה בפירוט רב מספר מבני הציבור בכפר עזיז, בתוכם מבנה ציבורי אשר הם מעידים כי הוא אינו כנסייה. גודלו וכוונו מזכיר את תבנית בתי הכנסת בהר חברון, יתכן שתחת הריסות הישוב קיים בית כנסת נוסף המצטרף לשורה ארוכה של בתי כנסת בדרום הרי חברון.²⁶

גם שיירי מצוות יהודיות נשארו משוקעים בארץ ונותרו בידי התושבים הגרים בה, זמן רב לאחר שננטשו וגורשו תושביה היהודים. הנה דוגמא בנושא לקט, שיכחה ופאה:

החיטה עתה מבשילה, וניתנה לנו דוגמא יפה על הנאמר בכתובים (בתנ"ך). הערבים שליוו אותנו היו רעבים, הם נכנסו לשדות הדגן, קטפו את שבולי התבואה, מוללו את השיבולים ואכלו אותם. כאשר תחקרנו אותם הם אמרו שזהו מנהג עתיק (לקחת מעט תבואה ולאכול בשדה) ואף אחד לא ידבר דבר כנגדו, כי הדבר הוא מדין גמילות חסד מעשה זה מותר.²⁷

ודוגמא נוספת בהלכות כלאיים:

תוך כדי הליכה לחברון, ראינו ערבים מקומיים חורשים, החריש נעשה בשני שוורים אשר משכו את המחרשה. ובמקרה אחר היו הם שור וחמור יחדיו, וזאת בניגוד גמור להלכה היהודית. לעיתים ראינו חמור וגמל החורשים יחד וזו הייתה תמונה מצחיקה למדי.²⁸

ברוח העת ההיא, בסיום מסעו של הרמאן מלוויל בארץ ישראל בשנים 1856 – 1857, הוא כתב את התרשמותו על האפשרות לתחייה יהודית בארץ ישראל:

יהודה היא אוסף גדול של אבנים. הרעיון לעשות יהודים לאיכרים הוא רעיון שווא. ראשית משום שיהודה כמעט כולה מדבר, שנית משום שיהודים שונאים חקלאות. כל המעבדים את האדמה בארץ ישראל הם ערבים. היהודים אינם מעיזים לחיות מחוץ לערים או לעיירות המוקפות חומה, מפחד הערבים והתורכים הרודפים אותם בזדוניות. נוסף על כך מספר היהודים בארץ קטן ביחס, וכיצד יבואו לכאן המונייהם הפזורים בארצות אחרות? רק על ידי נס.²⁹

האופי הערבי

בתוך הקורות אותם, שרבבו הנוסעים מפעם לפעם לתוך תיאוריהם את התרשמותם מהאופי של ערביי האזור. הם התרשמו מהכנסת האורחים ומהפתיחות המזרחית, אך הוסיפו גם התרשמות נוספת. טריסטרם מתאר את שראה בדרכו מבאר שבע לחורה:

בדרכינו פגשנו רק פליט אחד רוכב על סוס. חניתו נשברה בהתנגשות עם התורכים, שבה נהרג לדבריו אדם אחד. הוא דרש בשקט בקשיש. הוסבר לו כי כל הבקשיש שאנו נושאים אתנו הוא אבק שריפה ועופרת, ובאלה דווקא אין לנו מחסור, ואז הוא נעשה מנומס מאוד, והתחנן שניתן לו מעט טבק. בקשה זו מילאנו ברצון.³⁰

²⁶ קונדר וקיצ'נר, (לעיל הערה 2), עמ' 348-350.

²⁷ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 192-193.

²⁸ גייקה, (לעיל הערה 17), עמ' 296.

²⁹ שביט י', 1981, 'נפלאות ארץ הקודש' (עורך), עמ' 161-162, ירושלים.

³⁰ טריסטרם, (לעיל הערה 7), עמ' 285.

כוונתנו הייתה לשלם ולפטר את אנשי הטאווורה (הבדואים הדרומיים), ואז אם יתאפשר נשיג בהמות מחברון. נאלצנו לשלם שוחד לשיח כיוון שהוא אמר כי אם לא נשלם לו הוא יצא מבויש בעיני כל שיבטו. לאחר ויכוח ממושך שילמנו לו באקדחים הישנים שלנו.³¹

סיכום – על פי המתואר על ידי הנוסעים בהר חברון מראה הר חברון עד לפני כמה עשרות שנים היה שונה בתכלית מתבנית הנוף אותה רואים אנו היום. רוב השטח היה חרב, שומם וצחיח, הרועים והשוודים היו האנשים היחידים אשר סובבו בשבילי הר חברון. דרכי המעבר מכפר לכפר ואל העיר היו בדרכים משובשות ומשעולי עיזים בלבד. מספר הישובים בהם חיו ערבים בקביעות היה קטן ומספר התושבים הכולל לא עלה על אלפים בודדים. פרנסתם של תושביה הערבים של חבל ארץ זה היה מגידול צאן ובהמות, מסחר ומעט מגידולי דגן ופרי הזית.

בבואנו להשוות את אשר היה בהר חברון אך לפני כמאה שנים לעומת הקיים בה בהווה, רואים אנו עין בעין בשוב ה' לציון על פי הנאמר בנביא: "וְאַתֶּם הָרִי יִשְׂרָאֵל עֲנַפְכֶּם תִּתְּנוּ וּפְרִיָכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל כִּי קָרְבוּ לְבֹא" (יחזקאל ל"ו, ח).

:

³¹ רובינסון, (לעיל הערה 1), עמ' 308-309.